

ALEKSANDRA BURDUKIEWICZ

Wrocław

Dziewiętnastowieczne nazwiska patronimiczne z sufiksami z komponentem *-k-* w materiale śląskim zebrany przez Stanisława Rosponda

Słowa kluczowe: onomastyka, nazwiska patronimiczne, Śląsk, sufiks

Całość materiału antroponimicznego pochodzącego ze śląskich dokumentów i zgromadzonego przez prof. Stanisława Rosponda zawiera 25 516 nazwisk. Hasła zaczynające się od litery A do K zostały zawarte w dwutomowym „Słowniku nazwisk śląskich” wydanym w latach 1967–1973, a pozostałe (od litery L do Z) są dostępne w kartotece do tego słownika. Nazwiska, które w dokumentach śląskich pojawiły się po raz pierwszy w XIX wieku, stanowią 6076 haseł.

Analiza antroponimów pochodzących z XIX stulecia jest utrudniona przez fakt, że okres ten był już zamknięty ze względu na proces kształtowania się nazwisk i formanty służące do ich tworzenia mogły w przeważającej mierze pełnić funkcję wyłącznie strukturalną, pozbawioną nośnika znaczeniowego (np. patronimicznego lub odmiejscowego). Z tego względu za nazwiska (przypuszczalnie) patronimiczne uznać można tylko te, których możliwą drogę powstania daje się w miarę dokładnie ustalić (trzeba tu jednak przypomnieć pogląd H. Borka, według którego w XIX wieku, a nawet w okresach wcześniejszych, nie można już w ogóle mówić o nazwiskach patronimicznych czy odmiejscowych, gdyż wtedy formanty zatraciły swoje pierwotne znaczenie i były po prostu przyrostkami nazwisko-twórczymi). Dlatego też konieczna jest tutaj selekcja antroponimów, polegająca na uznaniu za patronimiczne jedynie tych, które pochodzą od innych, istniejących już wcześniej i potwierdzonych w całości materiału śląskiego nazwisk lub od imion.

Ponadto uwzględnić należy również grupę nazwisk, których sytuacja jest w pewien sposób niejasna, tych, które pod względem słowotwórczym mogą być

derywowane lub nie, tj. mających podwójną etymologię, np. nazwiska *Rybak*, *Michalek*, które mogą pochodzić od wcześniej istniejących *Ryba* i *Michał*, ale równie dobrze mogą być po prostu antroponimami równymi odpowiednio zdrobniałej formie imienia lub nazwie zawodu. Przyjmując za nadrzędne kryterium funkcjonalne, w tym drugim wypadku nazwisko uznane zostanie za wtórne (gdyż apelatyw *rybak* czy imię zdrobniałe *Michalek* są użyte we wtórnej funkcji nazwiska), w wypadku pierwszym – za prymarne (jeśli uznamy, że *Rybak* i *Michalek* powstały poprzez derywację od antroponimów *Ryba* i *Michał* specjalnie w celu pełnienia funkcji nazwisk). Nazwiska takie dość licznie pojawiają się właśnie w grupie z sufiksami z elementem *-k-*.

Do grupy antroponimów z sufiksami z komponentem *-k-* należą nazwiska zakończone formantami *-ek*, *-ak*, *-ik*, *-czyk*, *-uk*, *-ka*, *-ko* i rozszerzeniami tych formantów. Antroponimy te stanowią 919 haseł i są grupą najliczniejszą spośród wszystkich nazwisk patronimicznych w analizowanym materiale śląskim (przy zastosowaniu kryterium traktowania jako patronimicznych tych nazw, dla których można było znaleźć potwierdzenie istnienia wcześniejszego antroponimu, mogącego stanowić podstawę późniejszej formy patronimicznej, zostało wyselekcjonowanych ogółem 1241 haseł).

Według S. Rosponda (1969), H. Borka (1976: 61) i B. Mossakowskiej (1992: 166), przyrostki z elementem *-k-* i jego pochodnymi należą do najczęstszych i najbardziej charakterystycznych w zasobie nazwisk polskich, zwłaszcza ludowych (np. w materiale zebrany przez H. Borka, co prawda wcześniejszym, bo obejmującym okres od końca XVI wieku do 1740 r., ale pochodzącym z Bytomia, miasta śląskiego, stanowią aż 44%).

Produktywność poszczególnych formantów w XIX-wiecznym materiale śląskim jest następująca:

351 (38%) nazwisk z przyrostkiem *-ek*,

172 (18,7%) nazwiska z przyrostkiem *-ik* (*-yk*, jeśli temat zakończony jest na spółgłoskę twardą),

170 (18,5%) nazwisk z przyrostkiem *-ak*,

63 (7%) nazwiska z przyrostkiem *-czyk*,

105 (11%) nazwisk z przyrostkiem *-ka*,

53 (5,7%) nazwiska z przyrostkiem *-ko*,

5 (0,5%) nazwisk z przyrostkiem *-uk*.

Formant *-ek*, występujący najczęściej w funkcji patronimicznej (wydzielonej z deminutywnej), pojawił się najprawdopodobniej jako pierwszy, był to bowiem w apelatywach najżywotniejszy formant pochodzeniowy, np. *gołąb*: *gołąbek* (Rospond 1969: 98). Wypieranie formantu *-ic*, *-owic* przez *-ek* S. Rospond zauważył już w źródłach z XV wiekiem (*ibidem*), a pod koniec XVII stulecia formant *-ek* pojawiał się w całej Polsce, ale najczęściej właśnie na Śląsku (Smoczyński 1968). O popularności przyrostka *-ek* w funkcji nazwiskotwórczej świadczą także przykłady niezgodności rodzajowej powstałego derywatu z jego podstawą, np. *Brzoza*:

Brzozek, Wyka: Wyczek, co zaobserwował w swojej analizie H. Borek (1976: 63) i prawidłowość ta widoczna jest również w materiale XIX-wiecznym, analizowanym w tej pracy w odniesieniu zarówno do nazwisk z formantem *-ek*, jak i *-ak*, tj. np. *Brusa: Brusek, Brusa: Brusak, Burda: Burdek, Cebula: Cebulak, Chłuba: Chlubek, Doma: Domak, Dyba: Dybak, Fanta: Fantek, Gała: Galek, Giza: Gizek, Haja: Hajak, Jedza: Jedzek, Kacza: Kaczak, Kiera: Kierek, Lipa: Lipak, Leda: Ledak, Michna: Michniak, Matula: Matulek, Nica: Nicek, Nisza: Niszak, Ruda: Rudak, Ryba: Rybek, Szuda: Szudek*.

Następny pod względem żywotności jest przyrostek *-ik*, co potwierdzają analizy S. Rosponda i H. Borka, przy czym w materiale Borka liczebność nazwisk zakończonych na *-ik* (także *-czyk*, gdyż w pracy tego autora traktowane są one jako jedna grupa) jest nawet większa niż tych z przyrostkiem *-ek*.

Formant *-ak*, rzadszy na Śląsku, typowy był dla północnej Polski (na Mazowszu stanowił bardzo popularny przyrostek deminutywny, który szybko wyparł wcześniejsze *-ę* występujące w tej funkcji, np. *cielę: cielak*). Potwierdza to analiza nazwisk mieszkańców jednej z parafii dawnego powiatu płockiego dokonana przez B. Mossakowską, przy czym autorka wyraźnie rozróżnia funkcję strukturalną – nazwiskotwórczą i patronimiczną tego formantu, tzn. *-ak* występuje w roli patronimicznej tylko wtedy, gdy tworzy formacje odimienne lub od istniejących już nazwisk (Mossakowska 1992: 171). Zdaniem H. Borka, ponieważ na Śląsku formant *-ak* nie był zbyt żywoty, jego patronimiczność mogła na tym terenie prawie w ogóle nie być odczuwana (Borek 1976: 63). K. Michalewski (1977: 83) natomiast uważa sufiks *-ak* za jeden z najbardziej produktywnych na Śląsku, jednak podaje głównie przykłady apelatywów. Ponadto według K. Michalewskiego (1977: 56) w staropolszczyźnie formacje utworzone za pomocą sufiksu *-ak* od innych imion (typu *Andryszak, Baszak*) pełniły funkcję podobną jak dzisiejsze przezwiska, a więc łączyły cechy imienia z cechami wyrazu pospolitego. Dopiero z czasem formacje te zaczęto uważać za patronimiczne, utworzone od imion ojcowskich, przy czym podstawą tych nazwisk zwykle nie jest cały temat imienia właściwego (tj. np. *Bartłomiej, Benedykt*), lecz forma hipokorystyczna (tj. *Basz, Biń*). Dotyczy to głównie imion mających więcej niż dwie sylaby (Michalewski 1977: 57). Formant *-ak* służył także do tworzenia nazw mieszkańców od nazw miejscowości i krain w dialekcie śląskim.

S. Rospond, badacz nazwisk śląskich i autor słownika, zauważył w swoim artykule (Rospond 1969: 100), że ogromna popularność formantów *-ek*, *-ik*, *-ak* w języku polskim może powodować trudności w wyróżnieniu antroponimów primarnych i sekundarnych (patronimicznych czy deminutywnych). Rospond zaobserwował ponadto fakt występowania przyrostków dwustopniowych typu *-asz-ek*, *-usz-ek*, *-icz-ek*, *-acz-ek*, *-icz-ak*. W XIX-wiecznym materiale poddanym analizie w niniejszej pracy zaznacza się obecność formantów dwustopniowych typu *-ow-ak* (tj. z elementem dzierzawczym), *-acz-ek*, *-czak*, *-czek*, np. *Adamczek, Alberczak, Bartkowiak, Chowaczek, Cichaczek, Filipczak, Franckowiak, Gdowczak*,

Gierlaczek, Hadraszek, Haneczek, Jadczyk, Jagnieszczak, Kalaczek, Kaleczek, Kapaczek, Karbowski, Karolczyk, Lipczak, Lisczak, Ludwiczak, Łuniaczek, Maćkowiak, Mańkowiak, Pielaczek, Pieszaczek, Pietkowiak, Ratajczyk, Skrzypczak, Słowaczek, Sobczak, Sobkowiak, Szymkowiak, Tomczyk, Tyraczek, Wanieczek, Wierczak, Wolniaczek, Woźniczek, Wrocławczyk, Zubczyk, Żarczek.

Nazwiska z formantem *-czyk*, powstałym pod wpływem absorpcji elementów pnia *-ec, -ek* przez formant *-ik*, stanowią ok. 7% nazwisk z sufiksami z komponentem *-k*. Prawdopodobnie najczęściej występował on w Małopolsce. W podstawie nazwiska z tym formantem mają często nazwę zawodu lub określenie funkcji społecznej (w badanym materiale występuje 20 takich nazwisk na 63 zakończone formantem *-czyk*). Zjawisko to jest zrozumiałe ze względu na funkcję, jaką pełnił ten sufix. Z XVII-wiecznych dokumentów wynika, na przykład, że już wtedy apelatywa typu *krawczyk, młynarczyk* pojmowane były jako „syn krawca, młynarza” (Smoczyński 1968: 252). Warto tu zwrócić uwagę na traktowanie przyrostka *-czyk* jako formantu I stopnia, tzn. na bezpośredni związek *Młynarz: Młynarczyk* z pominięciem etapu „pośredniego”, tj. *Młynarek*. W analizowanym w pracy materiale XIX-wiecznym pojawiają się przykłady potwierdzające zarówno drogę dwustopniową, np.:

*Pisarczyk (XIX) – Pisarz (XVII), Pisarek (XIX),
Pacholczyk (XIX) – Pachol (XVII), Pacholek (XIX),
Smolarczyk (XIX) – Smolarz (XVII), Smolarek (XVIII),
Ślusarczyk (XIX) – Ślusarz (XVI), Ślusarek (XIX),
Węglarczyk (XIX) – Węglarz (XVII), Węglarek (XVII),* jak i jednostopniową (z pominięciem „etapu pośredniego”), np.:

*Dajczyk (XIX) – Daj (XIX),
Dymarczyk (XIX) – Dymarz (XIX), dymarz – robotnik w hucie [N],
Gajowczyk (XIX) – Gajowy (XVII),
Gastalczyk (XIX) – Gastala (XIX), gw. *gąstać* – mrużyć, szemrać [N],
Kotlarczyk (XIX) – Kotlarz (XVIII),
Lepiarczyk (XIX) – Lepiarz (XVIII), lepiarz – garncarz, także lichy murarz [A],
Pielarczyk (XIX) – Pielarz (XVI), pielarz – osoba, która pieli [H],
Piernikarczyk (XIX) – Piernikarz (XVII),
Rajczyk (XIX) – Raj (XVIII), raj – swat, dziewosłab [H],
Tataarczyk (XIX) – Tatar (XVI).*

Trzeba jednak wziąć pod uwagę możliwość istnienia form typu **Dajek, *Dymarek, *Kotlarek, *Lepiarek, *Pielarek, *Rajek, *Piernikarek* itd., tyle że mogły one nie zostać zapisane lub dokumenty, w których się znajdowały, mogły zaginać.

Zdaniem T. Stankówny (1971: 198–199) formant *-czyk* był sam w sobie nośnikiem pewnego głębszego znaczenia, mianowicie służył do tworzenia derywatów wyrażających wobec wyrazów podstawowych stosunek: uczeń – mistrz (za jego przejawy autorka uważa pary: *kominiarczyk – kominiarz, ślusarczyk – ślusarz*

itp.), a ponadto relacje typu: żołnierz – dowódca (np. *gen. Haller – hallerczyk, Aleksander Lisowski – lisowczyk*) i wreszcie: zwolennik – przywódca (np. *towiańczyk – zwolennik, wyznawca Towiańskiego i jego doktryny*). Dużą frekwencję występowania formantu *-czyk*, służącego do tworzenia nazwisk synów od nazwiska ojca (typu *Wojciechowski: Wojciechowszczyk*), zaobserwowała też w zebranym przez siebie materiale z okolic Słupska G. Surma (1989). Aż 80% nazwisk synów zostało utworzonych właśnie w ten sposób.

Nazwiska zakończone formantem *-ka* stanowią 11% (105 haseł) zbioru antropimów z przyrostkami z elementem *-k-*. W skład tej grupy wchodzić formy deminutywne, pochodzące od wcześniejszych nazwisk równych apelatywom, częściej o podstawie żeńskiej, np. *Bobka* (wcześniejsze nazwisko: *Boba*, XVIII w.), *Bombka* (wcześniejsze nazwisko: *Bomba*, XVI w.), *Chudałka* (wcześniejsze nazwisko: *Chudała*, XVIII w.), *Derdka* (*Derda*, XVII w.), *Fijołka* (*Fijoła*, XIX w.), *Gapka* (*Gapa*, XVIII w.), *Grudka* (*Gruda*, XVII w.), *Grzębka* (*Grzęba*, XVIII w.), *Homolka* (*Homola*, XIX w.), *Horka* (*Hora*, XIX w.), *Hubka* (*Huba*, XVI w.), *Jagiółka* (*Jagiela*, XVIII w.), *Jemiołka* (*Jemioła*, XVII w.), *Kapelka* (*Kapela*, XVIII w.), *Kapiczka* (*Kapica*, XVI w.), *Kardałka* (*Kardała*, XIX w.), *Kapałka* (*Kapała*, XVIII w.), *Kibka* (*Kiba*, XVI w.), *Lirka* (*Lira*, XVI w.), *Łapka* (*Łapa*, XIX w.), *Machałka* (*Machala*, XIX w.), *Malinka* (*Malina*, XVIII w.), *Oliwka* (*Oliwa*, XVII w.), *Porszka* (*Porsza*, XIX w.), *Rutka* (*Ruta*, XIX w.), *Rząska* (*Rząsa*, XIX w.), *Słoninka* (*Słonina*, XIX w.), *Taszka* (*Tasza*, XIX w.), *Trawka* (*Trawa*, XIX w.), *Zawadka* (*Zawada*, XVI w.). Nazwiska z formantem *-ka* nie są zbyt liczne w badanym materiale, ponadto, jak zauważył S. Rospond (1969), produktywność tego sufiksu przy deminutywnych apelatywach (typu *bramka, poduszka, słomka*) utrudnia wyróżnienie motywacji antropimicznej, co jest widoczne przy ustalaniu etymologii takich nazwisk, jak np. *Oliwka* (XIX). Być może pochodzi ono od wcześniejszego *Oliwa* (XVII) i wtedy mogłoby być nazwiskiem patronimicznym, ale mogą to być także dwa różne nazwiska równe różnym apelatywom. Problem ten sygnalizuje w swojej monografii również A. Cieślíkowa (1990).

Pomimo generalnie małej liczebności nazwisk z sufiksem *-ka* w materiale zebnanym przez H. Borka (na podstawie zapisów z okresu XVII–poł. XVIII w.) zajmują one pod tym względem trzecie miejsce, przed nazwiskami zakończonymi na *-ak*. W materiale staropolskim zebnanym przez S. Rosponda (1969) są one jednak słabo reprezentowane, co może wynikać z faktu, że formacje z sufiksem *-ka* (podobnie z *-ko* i *-uk*) charakterystyczne są raczej dla białoruskiego i ukraińskiego nazewnictwa osobowego (stąd mogą być częstsze na terenach południowo-wschodnich).

Nazwiska zakończone na *-ko* stanowią ok. 6% nazwisk z komponentem *-k-* (53 hasła), a nazwiska zakończone na *-uk* jedynie 0,5% (5 haseł), co wynika z ich wyżej wspomnianej nietypowości na terenie Śląska.

Zdecydowana większość nazwisk z sufiksami z komponentem *-k-* w badanym materiale XIX-wiecznym pochodzi od wcześniejszych antropimów równych

apelatywom. Stanowią one 41% wyróżnionego materiału, tj. 381 haseł (nazwy od antroponimów równych apelatywom określającym zawód lub pełnioną funkcję społeczną oraz relacje rodzinne tworzą, ze względu na swoją specyfikę, osobne grupy). Znajdują się tu m.in. nazwiska utworzone za pomocą formantów z elementem *-k-* od antroponimów równych określeniom przedmiotów martwych (tutaj należą np. *Bobik, Brodak, Cybak, Ćwiączek, Duczek, Dudziak, Gajdeczka, Gomółczyk, Globik, Guziak, Haczek, Homolka, Jedzek, Kapka, Kobielka, Lirka, Łapka, Maniurka, Mądelka, Nicek, Niwka, Ochlik, Palik, Piwniczko, Raszczyk, Rylko, Szczerbak, Szybek, Zarębik*), roślin (tj. *Cebulak, Dębczak, Fijolka, Jaglik, Jemiółka, Jemiółczyk, Kapuścik, Lipczak, Ogórczyk, Parszek, Pokrzywniak, Świerczak, Śliwak, Wiśniak* itp.) i zwierząt (np. *Gapka, Giezek, Knurek, Kobusek, Kozuk, Kukawka, Lisak, Siejak, Lewek, Lisczak, Motylek, Myszковиak, Porszka, Porszko, Rutka, Słowiczek*). Na uwagę zasługuje dość duża liczba nazwisk o podstawie będącej antroponimem równym określeniu nosicieli cech fizycznych i cech charakteru, np.:

Cichaczek (XIX) – *Cichacz* (XVIII), *cichacz* – gw. człowiek cichy [N],
Drabik (XIX) – *Drab* (XVI), *drab* – człowiek wysoki, niezgrabny [N],
Dziwizak (XIX) – *Dziwisz* (XVIII), *dziwisz* – dziwak, dziwny [N],
Durczak (XIX) – *Durek* (XVI), *durek* – dureń, durny [N],
Garbaczek (XIX) – *Garbacz* (XIX), *garbacz* – gw. śl. garbus [N],
Golczyk (XIX) – *Golec* (XVI), *golec* – goły człowiek [N],
Hajdzik (XIX) – *Hajda* (XVIII), *hajda* – człowiek barczysty, niezgrabny [N],
Krętek (XIX) – *Kręty* (XVII), *kręty* – gw. śl. kędzierzawy [N],
Nowotnik (XIX) – *Nowotny* (XVI), *nowotny* – nowicjusz, także modniś, elegant [A],
Poganiak (XIX) – *Pogan* (XIX), *pogan* – pogardliwe określenie niekatolika [H],
Tyraczek (XIX) – *Tyrak* (XVII), *tyrak* – marnotrawca, człowiek niegospodarny [H],

Waniczek (XIX) – *Waniek* (XVII), *waniek* – człowiek próżny, głupi [H].

Te wcześniejsze nazwiska (równe różnego rodzaju apelatywom), od których powstały późniejsze, XIX-wieczne formacje patronimiczne, mają charakter przerwiskowy. Znaczna część tych pierwotnych przezwisk ma charakter ujemny, pejoratywny. Prawdopodobnie jednak w nazwiskach patronimicznych typu *Durczak, Garbaczek* ten negatywny wydźwięk nazwisk pierwotnych już wygasł, gdyż są to przeciwieństwo formacje powstałe od istniejących nazw osobowych.

Następną liczną grupą, a przy tym typową dla nazwisk patronimicznych, są te, które pochodzą od antroponimów o podstawie imiennej. Stanowią one 30% (278 haseł) nazwisk z formantami z komponentem *-k-*. Relatywnie najwięcej nazwisk z tej grupy znajduje się wśród antroponimów z sufiksem *-ak* (76 na 170 haseł) i z sufiksem *-ko* (28 na 53 hasła). Podobny rezultat (odnoszący się do nazwisk z formantem *-ak*) uzyskała B. Mossakowska w wyniku analizy nazwisk

parafian blichowskich w dawnym powiecie plockim z lat 1683–1865 (Mossakowska 1992). W podstawie tych nazwisk znajdują się najczęściej antroponimy równie hipokorystycznym formom następujących imion: *Adam, Andrzej* (także w formie *Andreas*), *Bartłomiej, Benedykt, Grzegorz, Jakub, Jan, Łukasz, Mathias* (*Maciej, Mateusz*), *Melchior, Michał, Piotr, Paweł, Sebastian, Szczepan, Szymon, Tomasz, Wawrzyniec* (także w formie *Laurencjusz*), *Wojciech*, zdarzają się także rzadkie imiona pochodzenia słowiańskiego, np. *Boguchwał, Bolebor, Domarad, Kazimierz*. Do grupy tej należą, na przykład, nazwiska: *Adamczek* (od imienia *Adam*), *Andraszek, Andreczko* (od imienia *Andreas*), *Bartczyk, Bartkowiak* (*Bartłomiej*), *Bieńko, Bieniastek* (*Benedykt*), *Grzegoszyk, Grzeńczyk* (*Grzegorz*), *Jakubiak, Jakowiak, Kublik* (*Jakub*), *Janaczek, Janaszka* (*Jan*), *Łuczko* (*Łukasz*), *Machuczek, Macuszek, Machowiak* (*Mathias, Maciej, Mateusz*), *Malcharczek, Malcherek* (*Melchior*), *Michalczek, Michniak* (*Michał*), *Piecznik, Pieczko, Pieszaczek* (*Piotr*), *Pawlaczek, Pawłowczyk* (*Paweł*), *Sobczak, Sobczyczek* (*Sebastian*), *Szczepaniak* (*Szczepan*), *Szymkowiak, Szymoniak* (*Szymon*), *Tomanik, Tomczek* (*Tomasz*), *Wawrzeczko, Wawrzyniak* (*Wawrzyniec*), *Wojcieszak, Wojsznik* (*Wojciech*), *Boronek* (*Bolebor*), *Domaszek* (*Domarad*), *Kasznek* (*Kazimierz*).

Warto zwrócić uwagę, że obok swoich polskich odpowiedników pojawiają się także niemieckie formy imion, często zapisywane raz zgodnie z polską, a innym razem zgodnie z oryginalną (tzn. niemiecką) ortografią, np. *Lorenc* (niem. *Lorenz*), *Anderka* (niem. *Andreas*), *Balcer* (niem. *Balzer – Baltazar*), *Zigmunt* (nazwisko *Zigmuncik*). Ma to niewątpliwie związek ze specyfiką regionu śląskiego i wzajemnym przenikaniem się wpływów języka polskiego i niemieckiego na tym terenie.

Osobny problem stanowią nazwiska pochodzące od wcześniejszych antroponimów równych zdrobniałym formom imion pełnych, np. *Michałko* (XIX), *Przemek* (XIX), *Pawłek* (XIX), gdyż ich status jest sporny. S. Rospond uważa je na przykład za „formacje o derywacji antropimicznej typu patronimicznego” (Rospond 1969: 100), a z kolei inni badacze, np. B. Mossakowska (1992: 167), za nazwy prymarne (po prostu hipokorystyczne imiona występujące w funkcji nazwisk). Warte może rozważenia jest przyjęcie stanowiska, zgodnie z którym, jeśli istnieje potwierdzenie występowania pełnej formy danego imienia w roli nazwiska, np. *Michałko* (XIX) – *Michał* (XVI), *Pawłek* (XIX) – *Paweł* (XVI), to takie nazwisko można uznać za patronimiczne derywowane, w przeciwnym wypadku, tzn. istnieje nazwisko *Przemek* (XIX), a brak potwierdzenia *Przemysław* – za formację wtórną (gdyż w tej sytuacji zdrobniła forma imienia została wtórnie użyta w funkcji nazwiska). Takie problematyczne przykłady pojawiają się głównie w grupie nazwisk zakończonych sufiksem *-ek* i *-ko* (jako że są to sufiksy żywotne przy formacjach deminutywnych, szczególnie sufiks *-ek*).

Ponadto można zauważyć występowanie pojedynczych nazwisk o charakterze matronimicznym (tzn. podstawą jest antropim od imienia żeńskiego), np. *Orszulak* (*Orszula*), *Jagnieszczak* (*Jagnieszka = Agnieszka*), *Hannak* (*Hanna, Anna*).

Następną grupą są nazwiska pochodzące od antroponimów o podstawie będącej nazwą zawodu lub funkcji społecznej. Stanowią one ok. 8% nazwisk z formantami z komponentem *-k-* (76 haseł). Najwięcej tych formacji (20 na 63) jest wśród antroponimów z formantem *-czyk*, co wynika z wyżej omówionej genezy i funkcji tego sufiksu, np. *Dymarczyk, Gajowczyk, Gorzelańczyk, Grabarczyk, Karczmarczyk, Knapczyk, Kotlarczyk, Mularczyk, Olearczyk, Piernikarczyk, Pisarczyk*.

Grupą bardzo słabo reprezentowaną (jedynie 7 haseł), ale wartą wyróżnienia ze względu na pewien związek z poprzednią, są nazwiska od antroponimów mających w podstawie określenia różnego rodzaju relacji rodzinnych (np. stopień pokrewieństwa), co być może wiąże się ze szczególnym rozumieniem pojęcia funkcji społecznej. Są to następujące nazwiska: *Gdowczak, Dziadkowiak, Matulek, Macoszek* (ta formacja ma właściwie dwie etymologie, gdyż antroponim będący jej podstawą może pochodzić od hipokorystycznej formy imienia *Mathias* lub od apelatywu *macocha*), *Tatusiek* (występuje *Tatus* funkcjonujące jako nazwisko), *Dziadźko, Paniczek*.

Nazwiska z wcześniejszym antroponimem odczasownikowym w podstawie są także dość nieliczne, np.:

Biegalka (XIX) – *Biegała* (XIX), *biegać*,
Bijanek (XIX) – *Bijan* (XVIII), *bić, bijać*,
Bodek (XIX) – *Boda* (XIX), *bodnąć*,
Derdka (XIX) – *Derda* (XVII), *derdać* (biec szybko) [N],
Dyndzik (XIX) – *Dynda* (XVI), *dyndać*,
Kalaczek (XIX) – *Kalak* (XVII), *kalać*,
Kapalka (XIX) – *Kapala* (XVIII), *kapać*,
Kąsik (XIX) – *Kąsa* (XVIII), *kąsać, kąsić*,
Kończek (XIX) – *Kończa* (XVIII), *kończyć*,
Mataczek (XIX) – *Matak* (XVIII), *matać* (mataczyć) [N],
Mączek (XIX) – *Mącz* (XIX), *mączyc* (posypywać mąką) [H],
Pierdak (XIX) – *Pierda* (XIX), *pierdnąć* (*piarnąć*) [H],
Roszak (XIX) – *Rosz* (XIX), *rosić* [H],
Trzęsiak (XIX) – *Trzęsie* (XIX), *trząść*,
Wolniczak (XIX) – *Wolnicz* (XVIII), *wolnić* (zwalniać) [H].

Nazwiska wcześniejsze (tj. te, od których powstały późniejsze formacje patronimiczne, np. *Boda, Pierda*) często mają postać bezsufiksálną, zdarzają się jednak nawet formacje II stopnia (tj. z formantem rozszerzonym z *-ak* lub *-ek*), np. *matać*: *Mat+ak* (XVIII) – *Mat+aczek*, tzn. sufiks rozszerzony *-ak+ek* (XIX). Ponadto czasowniki tworzące podstawy tych wcześniejszych antroponimów często są nazwami czynności wykonywanych przez człowieka (tj. związanych z działaniem ludzkim).

Wąską grupę stanowią również nazwiska pochodzące od antroponimów o podstawie przymiotnikowej, np.: *Bosak* (XIX) – *Bosy* (XVI), przy czym tutaj możliwa jest podwójna etymologia, gdyż *Bosak* może też być nazwiskiem wtór-

nym (apelatyw wtórnie użyty w funkcji nazwiska). Należą do tej grupy także np.:

Blotnik (XIX) – *Blotny* (XVI),

Czarnik (XIX) – *Czarny* (XVI),

Górniak (XIX) – *Górny* (XVI), ale może być też *Górniak* jako nazwisko wtórne,

Jaśniak (XIX) – *Jasny* (XIX),

Klucznik (XIX) – *Kluczny* (XVII), *kluczny* – kluczowy [N],

Kośnek (XIX) – *Kośny* (XVI), *kośny* – gw. krzywy, nierówny [N],

Podolnik (XIX) – *Podolny* (XVI), *podolny* – nisko położony [H],

Pokrzywniak (XIX) – *Pokrzywny* (XVI)

Przychodnik (XIX) – *Przychodny* (XIX), *przychodny* – ten, który gdzieś przyszedł [A].

Przymiotniki będące podstawami antroponimów wcześniejszych zwykle nazywają jakieś cechy zewnętrzne człowieka. Ponadto nazwiska patronimiczne od nich utworzone niejednokrotnie mają podwójną etymologię (np. *Górniak*, *Bosak*).

Wśród nazwisk z sufiksami z komponentem *-k-* znajdują się również pojedyncze przykłady formacji patronimicznych z antroponimem od etnonimu w podstawie, np. *Węgierek*, *Słowaczek*, *Szwedek*, *Prusuk*. Najwięcej, 5 haseł, jest ich w grupie nazwisk z formantem *-ek*.

Warto również zwrócić uwagę na obecność w materiale antroponimicznym elementów obcych, o których w dużej mierze decydują czynniki pozajęzykowe, tzn. historyczno-geopolityczne (np. migracje ludności na terenach przygranicznych i wszelkiego rodzaju akcje kolonizacyjne). W XIX wieku, z którego pochodzą analizowane nazwiska, Śląsk należał do państwa pruskiego, a od 1871 r. do Cesarstwa Niemieckiego. Należy pamiętać, że obszar nazewnictwa (zarówno osobowego, jak i terenowego) należy do najbardziej „drażliwych”, gdyż nazwy niewątpliwie świadczą o korzeniach narodowych mieszkańców danego terenu, o pewnej przynależności do określonej kultury i społeczności. Dlatego też na obszarach pozostających pod rządami niemieckimi, jak np. Śląsk, nazwiska genetycznie niemieckie oceniane były jako lepsze i urzędowo faworyzowane, natomiast nazwiska polskie podlegały procesowi germanizacji (Rymut 1991: 61).

W związku z akcją germanizacyjną podjętą i konsekwentnie realizowaną przez władze pruskie, a także akcją planowego utworzenia 240 osad rasowo niemieckich, opartych na udziale przybyłych na Śląsk kolonistów (Rospond 1970: 65), do zasobu śląskich nazw osobowych dostawały się takie antroponimy, jakich używali Niemcy na różnych etapach rozwoju ich nazewnictwa, tj. imiona germańskie, formy skrócone od nich czy też nazwy pochodne od wyrazów pospolitych lub nazw miejscowych (Rymut 1991: 62). Germanizowano na dużą skalę zarówno polskie nazwy terenowe, jak i antroponimy (Rospond 1970: 116–117). Zmiana słowiańskich nazw osobowych na niemieckie odbywała się zasadniczo na dwa sposoby:

- a) przez zmianę nazwiska polskiego na zupełnie inne, niemieckie;
- b) przez nadanie formie genetycznie polskiej językowej postaci niemieckiej (tj. głoski i przyrostki polskie zastępowano niemieckimi, nazwiska odapelatywne tłumaczono).

W podobny sposób postępowano zresztą z nazwiskami niemieckimi na obszarach, gdzie dominował język polski. H. Borek (1976: 70–71) podaje przykłady nazwisk mieszkańców Bytomia z okresu wcześniejszego (od końca XVI wieku do roku 1740), w których doszło do adaptacji fonetycznej lub fleksyjnej form niemieckich (np. *Herka: Herke, Kluk: Klug, Wojnar: Wagner*), a w niektórych przypadkach do utworzenia rodzimych form pochodnych od podstawowych nazwisk niemieckich (np. *Frankenberski: Frankenberg, Lastrzyk: Laster*).

Zjawisko dostosowywania nazewnictwa osobowego i miejscowego do obowiązującego na danym obszarze języka urzędowego (zarówno germanizacja, jak i polonizacja) przybierało formy najbardziej skrajne, wręcz wynaturzone w czasie wojen (i w okresie tuż po wojnach) oraz wszelkiego rodzaju ruchów narodowo-wyzwoleńczych (np. na Śląsku cały okres panowania pruskiego i zaostrzenie po 1848 r., kiedy nasiliło się działanie organizacji niepodległościowych). Świadczą o tym przykłady rozporządzeń urzędowych nakazujących zmianę nazwiska polskiego na niemieckie, podane przez E. Rudnicką-Firę (1999), obowiązujących na terenach okupowanych w czasie II wojny światowej (na Pomorzu i na Śląsku akcja „Precz z polską fasadą”). Niemczenie nazwisk polskich dokonywało się przez ich przekręcanie i zniekształcanie, a także w wyniku prawnego postępowania urzędowego, przy czym w tym drugim wypadku o brzmieniu „nowego” nazwiska mógł czasem decydować petent (Rudnicka-Fira 1999: 101).

Podobną akcję, ale w odwrotnym kierunku (tj. repolonizacyjną), przeprowadziły nowe władze polskie na Śląsku w latach 1945–1949 (Baster 2003). W listopadzie 1945 r. Rząd Tymczasowy wydał w tej sprawie dekret o zmianie i ustalaniu imion i nazwisk, w którym napisano, że przesłanką do zmiany może być to, iż „nazwisko ma brzmienie niepolskie” (Baster 2003: 9). W ramach „akcji odniemczania” stanu cywilnego na Śląsku zmuszano autochtonów do zmiany nazwisk na brzmieniowo polskie pod różnymi groźbami z utratą miejsca pracy włącznie (np. Ślązak Freihofer, mimo że wychowany w tradycji polskiej, otrzymał nowe nazwisko Malinowski).

Ten proces próbował cywilizować prof. S. Rospond. Był on, oczywiście, entuzjastycznie nastawiony do kwestii urzędowego przywracania nazwisk śląskich, rdzennie polskich, które przez lata zniemczali pruscy urzędnicy, ale postulował, by zmiany te dokonywane były w sposób rozumny i przy znacznej pomocy językoznawcy, a więc fachowca (Baster 2003: 11). W przeciwnym wypadku, zdaniem Rosponda, cechom dialektycznym śląskich nazwisk (a tym samym śląskiej szacie nazewnictwej) grozi zatarcie.

Antroponimy poddane analizie w tej pracy pochodzą z XIX wieku, tzn. wtedy po raz pierwszy pojawiły się w śląskich dokumentach. Zatem były one spisywane

przez urzędników pruskich, w niemieckich dokumentach i funkcjonowały w tym okresie (przynajmniej oficjalnie) w formach niemieckich (bądź ziemczonych). Zostały opracowane zgodnie z podanymi w „Słowniku nazwisk śląskich” i w kartotece do niego hasłami polskimi, przy których znajduje się najczęściej kilka zapisów oryginalnych pochodzących z dokumentów.

Zapisy te zwykle dość znacznie różnią się od siebie. Uwzględnienie tej kwestii przy ustalaniu etymologii poszczególnych nazwisk jest niewątpliwie istotne z punktu widzenia dokładności, ale i bardzo trudne. To, że na antroponimy te natrafiono po raz pierwszy w dokumentach XIX-wiecznych, nie znaczy, że w obiegu ustnym nie mogły funkcjonować wcześniej. Biorąc pod uwagę fakt popularności języka polskiego wśród autochtonicznej ludności śląskiej, a często nawet jego przewagę w sytuacjach codziennych nad niemiecką (Rospond 1970), można przypuszczać, że spora część tych nazwisk była polska. Jednocześnie trzeba pamiętać o osadnikach niemieckich sprowadzonych na Śląsk przez władze pruskie. W takiej sytuacji pojawiła się spora trudność w ustalaniu, które nazwiska są niemieckie, a które ziemczone. W zapisach oryginalnych wielokrotnie widać połączenie elementów polskich (albo nawet czeskich, więc ogólnie – słowiańskich) i niemieckich, co także stwarza problemy. Z tych powodów badanie XIX-wiecznych nazwisk pochodzących z dokumentów śląskich następuje z wieloma trudnościami, tym bardziej że zapisy zgromadzone przy danym hasle często różnią się od siebie w takim stopniu, że aż pojawiają się wątpliwości, czy to nie są jednak zupełnie odmienne antroponimy.

Objaśnienia skrótów i symboli

(skrótów dotyczą podanej przy części nazwisk etymologii)

gw. – gwara

śl. – śląski

[A] – Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*

[H] – *Słownik języka polskiego* pod red. Karłowicza, Kryńskiego, Niedźwiedzkiego

[N] – Rospond, *Słownik nazwisk śląskich*

Bibliografia

Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.

Baster M., *Malinowski dawniej Freihofer*, „Rzeczpospolita” nr 9 (6389), 11–12 stycznia 2003, s. 9–11.

Borek H., Szumska U., *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740*, Wrocław 1976.

Cieślakowa A., *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław 1990.

Michalewski K., *Polski sufiks -ak na tle słowiańskim*, „Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich” II, 1977, s. 47–90.

- Mossakowska B., *Formant -ak i jego pochodne w nazwiskach mieszkańców parafii blichowskiej w dawnym powiecie plockim (1683–1865)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze” 16, 1992, s. 165–173.
- Rospond S., *Polszczyzna Śląska*, Wrocław 1970.
- Rospond S., *Słownik nazwisk śląskich*, Wrocław 1967–1973.
- Rospond S., *Stratygrafia polskich nazw osobowych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” VII, 1969, s. 53–130.
- Rudnicka-Fira E., *Losy nazw osobowych na ziemiach polskich w czasie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Język. Teoria – dydaktyka* [21], 1999, s. 99–104.
- Rymut K., *Nazwiska Polaków*, Wrocław 1991.
- Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, pod red. A. Cieślukowej, M. Malec, K. Rymuta, cz. 1–6, Kraków 1995–2000.
- Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego*, Warszawa 1900–1927.
- Smoczyński P., *Polskie nazwiska patronimiczne (na tle innych typów i języków)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria III, 1968, s. 245–256.
- Stankówna T., *W sprawie Dąbrowszczaków*, „Język Polski” LI, 1971, s. 195–204.
- Surma G., *Sposoby tworzenia nazwisk żon, synów, córek i określeń całej rodziny w Debrznie w woj. śląskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego Prace Językoznawcze” 15, 1989, s. 115–120.

19th-century patronymic surnames with suffixes containing the *-k-* element in Silesian material of Stanisław Rospond

Summary

The paper characterizes 19th-century Silesian surnames with the following suffixes: *-ek*, *-ak*, *-ik*, *-czyk*, *-uk*, *-ka*, *-ko*. There are 919 such surnames and they are the most numerous anthroponyms in Silesian material collected by Stanisław Rospond. Considering all the suffixes separately, the following groups can be distinguished: 351 (38%) surnames with suffix *-ek*, 172 (18.7%) surnames with suffix *-ik* (*-yk*), 170 (18.5%) surnames with suffix *-ak*, 63 (7%) surnames with suffix *-czyk*, 105 (11%) surnames with suffix *-ka*, 53 (5.7%) surnames with suffix *-ko* and 5 (0.5%) surnames with suffix *-uk*. Most of the analyzed 19th-century surnames – 381 (41%) examples – are motivated by former (older) anthroponyms which have appellatives as root words. Surnames motivated by anthroponyms with proper names as a root word create the next group. There are 278 (30%) such surnames and most of them have suffix *-ak*. Formations motivated by former anthroponyms with social function or job name as a root word are much less numerous – this group contains 76 (8%) examples. Most of formations belonging to this group have suffix *-czyk*. There are also single surnames motivated by former anthroponyms with names of family relationships as a root word as well as with ethnonyms.

Translated by Aleksandra Burdukiewicz

Aleksandra Burdukiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Filologii Polskiej
pl. Nankiera 15
50-140 Wrocław